

Rytų ir Pietryčių apgyvendinimo planai ir jų realizavimas: 1944 m. antrasis pusmetis–1946 metai

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

El. paštas: Stravinskiene@istorija.lt

Straipsnyje atskleidžiami demografinių pokyčių Rytų ir Pietryčių Lietuvoje 1944–1946 m. nulemti sovietinės valdžios bandymai išspręsti gyventojų ir darbuotojų trūkumą šiame regione. LSSR partinė administracinė vadovybė planavo šį trūkumą padengti vidiniais Lietuvos gyventojų resursais, tačiau dėl politinių, socialinių-ekonominių ir kt. priežasčių numatyti planai buvo įgyvendinti tik iš dalies. Iš esmės į Lenkiją išvykusių šio regiono gyventojų vietą užėmė atvykėliai iš kitų SSRS respublikų.

Raktažodžiai: evakuacija, mobilizacija, mechaninis ir natūralusis prieaugis, apgyvendinimas

IVADAS

Masinis Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų išvykimas į Lenkiją Antrojo pasaulinio karo pabaigoje ir pirmaisiais pokario metais sąlygojo nemažus etninius-demografinius pokyčius šiame Lietuvos regione, sovietinei valdžiai kėlė politines, ekonomines, socialines problemas. Demografiniams nuostoliams kompensuoti buvo priimta keletas okupacinės administracijos – LSSR vadovybės – sprendimų.

Straipsnio tikslas – atskleisti gyventojų išvykimo iš rytinės ir pietrytinės Lietuvos dalies nulemtus etninius-demografinius pokyčius šiame regione, LSSR vadovybės planus apgyvendinti jį vidiniais kitų Lietuvos regionų žmonėmis, parodyti praktinį šio proceso realizavimą ir pasiektus rezultatus. Nagrinėjamo laikotarpio chronologinės ribos sutampa su visuotinio lenkų persikėlimo į Lenkiją ribomis: jis prasidėjo 1944 m. pabaigoje išvykimu iš Vilniaus ir pasibaigė 1946 m. kaimų gyventojų išvykimu.

Sovietmečiu lenkų migracijos į Lenkiją procesai Lietuvoje nebuvo visapusiškiau tiriama. Statistikos duomenų apie lenkų persikėlimą iš Lietuvos į Lenkiją pateikiama Mykolo Požarsko, Henriko Šadžiaus, Liudo Truskos, Gintauto Surgailio darbuose¹, tačiau šį procesą lėmusios tikrosios priežastys ir rezultatai neatskleisti.

¹ M. Požarskas, *Lietuvos ir Liaudies Lenkijos santykiai*, Vilnius, 1973, p. 50; H. Šadžius, *Socialistinio Vilniaus darbininkai*, Vilnius, 1980, p. 109–110; I. Truska, Tarybų Lietuvos gyventojų klasinės sodėties pakitimas socializmo statybos laikotarpiu (1940–1951 m.), *Spalio revoliucijos keliu*, Vilnius, 1967, p. 63; G. Surgailis, Lietuva ir Lenkija: pokario emigracijos problemos, *Komunistas*, 1989, Nr. 10, p. 71–77.

Lenkų persikėlimo iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos į Lenkiją sukeltos demografinės pasekmės Lietuvos Respublikos istoriografijoje beveik nenagrinėtos ir neatskleistos. Pirmoji iš lietuvių istorikų į šią problemą gilinosi Nastazija Kairiūkštytė. Ji glaustai aptarė LSSR vadovybės planus apgyvendinti šį regioną pirmaisiais pokario metais ir kai kuriuos jų rezultatus². Anot autorės, nepavykusį Vilniaus miesto apgyvendinimą kitų Lietuvos regionų žmonėmis daugiausia lėmė socialiniai-ekonominiai veiksniai, o Vilniaus krašte įsikurti lietuviams leidimo nedavė SSSR vadovybė. Galima pritarti autorei, kad prasta socialinė-ekonominė padėtis turėjo didelę įtaką lietuvių nenorui keltis į Vilnių, tačiau ne mažiau svarbūs buvo psichologiniai ir politiniai motyvai. Tuo metu vykdomas sovietinis teroras, priverstinė mobilizacija į sovietinę kariuomenę ir kt. prievartinės akcijos privertė žmones slapstytis, apskritai nepasitikėti sovietiniu režimu. Taip pat reikia pažymėti, kad tuo metu dauguma miesto gyventojų buvo lenkai, o jų persikėlimas į Lenkiją dar nebuvo masiškas, nes jie vylėsi, kad Vilnius priklausysiąs Lenkijai. Tokia nuostata gyvavo iki 1945 m. pavasario, kai pavišinus Jaltos konferencijos nutarimus paaikškėjo Vilniaus ir Vilniaus krašto valstybinės priklausomybės klausimas. Kita vertus, šiame regione veikiantis ginkluotas lenkų pogrindis (Armija Krajova) ir jo antilietuviškos akcijos taip pat neskatino lietuvių keltis į Rytų ir Pietryčių Lietuvą. Be to, prieš lietuvių kėlimąsi į Vilnių pasisakė atskirų lietuvių antisovietinio ginkluoto pogrindžio būrių vadovybė, kuri asmenis, gavusius mobilizacijos lapelius vykti į Vilnių, ragino nevykdyti šio nurodymo.

Vilniaus, taip pat Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskričių apgyvendinimo klausimas nagrinėjamu laikotarpiu trumpai aptartas 2005 m. pasirodžiusioje kolektyvinėje monografijoje³. Tačiau poskyrio apie Antrojo pasaulinio karo ir sovietinės okupacijos sąlygotus demografinius nuostolius autorius L. Truska rėmėsi minėtos istorikės N. Kairiūkštytės darbais ir naujo požiūrio nepateikė.

1945 m. pradžioje LSSR partinė-administracinė vadovybė priėmė sprendimą apgyvendinti Vilnių pasinaudojant vidiniais Lietuvos resursais. Be pagrindinio tikslo – aprūpinti miesto žmones ir įstaigas darbo jėga, buvo siekta ir politinio tikslo – suburti Vilniuje politiškai patikimų lietuvių sluoksnį. Šis LSSR LKT ir LKP(b) CK nutarimas buvo paskelbtas Lietuvos istorijos metraštyje⁴. Demografinių problemų sprendimas panaudojant vidinius Lietuvos resursus nebuvo atsitiktinis. Toks nurodymas, matyt, buvo gautas iš Maskvos. Pažymėtina, kad kitose SSSR respublikose, pirmiausia Rusijoje ir Baltarusijoje, buvo skaičiuojami didžiuliai demografiniai nuostoliai, kuriuos reikėjo kompensuoti. Siekdama šio tikslo antrojoje 1944 m. pusėje SSSR vadovybė priėmė sprendimą gražinti savus piliečius iš sovietinės kariuomenės užimtų teritorijų į buvusias gyvenamąsias vietas⁵. Prie tokių teritorijų priskirtina ir nemaža Lietuvos dalis. Vykdamas šį sprendimą, negalutiniais duomenimis, iš Lietuvos išvyko apie 70 tūkst. karo metais vokiečių atvežtų rusų⁶. Taigi LSSR vadovybei Vilniaus miesto organizacijoms trūkstamų darbuotojų rei-

² N. Kairiūkštytė, Vilniaus krašto gyventojų sudėties pokyčiai, *Lietuvos rytai*, Vilnius, 1993, p. 281–298.

³ *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, Vilnius, 2005, p. 393.

⁴ V. Stravinskienė, Vilniaus apgyvendinimo planas 1945 m., *Lietuvos istorijos metraštis 2003*, 2, Vilnius, 2004, p. 119–126.

⁵ N. Kairiūkštytė, Vokiečių atvežti rusai Lietuvoje II pasaulinio karo ir pirmaisiais pokario metais, *Lietuvos istorijos metraštis 1992*, Vilnius, 1994, p. 150.

⁶ *Ibid.*, p. 155.

kėjo ieškoti kituose Lietuvos regionuose. Tačiau minėtas nutarimas realiai liko neįgyvendintas, nepasiektas ir miesto aprūpinimo naujais darbuotojais tikslas.

Lenkijos istoriografijoje etniniams pokyčiams Lietuvoje bei XX a. lenkų bendruomenės problematikai skirta nemažai darbų. Tarp jų paminėtinos Piotro Eberhardto ir Alicijos Paczoskos monografijos⁷, kuriose daroma išvada, kad lenkų išvykimas ilgainiui išsprendė etninį klausimą Lietuvoje, t. y. prisidėjo prie krašto etninio suvienodėjimo, o Vilniaus miestas buvo greitai lituanizuotas. Tačiau reikėtų pasakyti, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje šis tikslas nebuvo pasiektas dėl politinių-ekonominių veiksnių: išvykusių lenkų vietą užėmė atvykėliai iš kitų SSSR respublikų, tarp kurių išsiskyrė Rusija, Baltarusija, Ukraina. Šio regiono daugiatautėje visuomenėje etniniai prieštaravimai buvo „užšaldyti“ ilgas dešimtmečius, ir tarp įvairių tautybių gyventojų įsitvirtino koegzistencinis santykių modelis.

Iš Vilniaus masiškai išvykę lenkai sudarė miesto sulietuvavimo prielaidas, bet šis procesas vyko palaipsniui, savaime, kadangi LSSR partinė administracinė valdžia, nors ir siekė didesnės lietuvių koncentracijos mieste, visuomet akcentavo Vilniaus miesto daugiatautiškumą. Vilnius nuo seno buvo lietuvių kultūros ir mokslo centras. 1944 m. rudenį darbą pradėjusios aukštosios mokyklos (Vilniaus universitetas, Dailės akademija, Konservatorija), kitos kultūrinės, švietimo institucijos traukė lietuvius. Jų čia pamažu daugėjo.

Rengiant straipsnį daugiausia buvo naudotasi Lietuvos centrinio valstybės (LCVA) ir Lietuvos ypatingojo (LYA) archyvų medžiaga. Tiriama tema buvo vertingi keli LCVA fondai. Vienas jų – LSSR Ministrų tarybos (1944–1946 m. pradžioje – Liaudies komisarų tarybos (LKT)), kuriame saugomi dokumentai leido rekonstruoti LSSR vadovybės planus sprendžiant demografinius klausimus Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, pasekti jų įgyvendinimą. Iš susirašinėjimo su SSSR vadovybe, apskričių vykdomąja valdžia, įvairių ataskaitų, pranešimų matyti, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvos demografiniai klausimai sulaukė nemažo dėmesio, tačiau dėl politinių-ekonominių priežasčių jie išsprendė kitaip negu buvo planuota. Tame pačiame archyve esantis LSSR vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje įstaigos fondas leido atskleisti lenkų išvykimo iš Vilniaus ir Rytų bei Pietryčių Lietuvos organizavimą, jo kaitą ir rezultatus. Galima teigti, kad iš šios Lietuvos dalies panorą išvykti per 80 proc. visų gyventojų. Tiriamai problematikai taip pat buvo naudingi LSSR valstybinio statistikos komiteto dokumentai, padėję atskleisti imigracijos procesus Lietuvoje pirmaisiais pokario metais. Iš jų matyti, jog tuo laikotarpiu vyravo imigracija iš kitų SSSR respublikų (tarp jų išsiskyrė Baltarusija, Rusija, Ukraina), kurios kiekybinė išraiška buvo gana didelė. Pažymėtina, kad daug atvykusių asmenų apsigyveno Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Šio fondo statistikos duomenis papildė Vilniaus apskrities archyvo (VAA) dokumentai, svarbūs tyrinėjant minėto regiono migracijos procesų įtaką demografiniams pokyčiams.

LYA (LKP dokumentų saugyklos) dokumentai padėjo išsiaiškinti respublikos ir miesto vadovybės planus sprendžiant Vilniaus gyventojų ir miesto organizacijų darbuotojų trūkumo problemą 1945–1946 m., jos sprendimo būdus. Darbuotojų trūkumą turėjo panaikinti gyventojų mobilizacijos, tačiau dėl lėtos Vilniaus ūmonių ir įstaigų darbuotojų kaitos miesto ūkinių organizacijų vadovai lenkų išvykimą lėtino, nors aukščiausia LSSR vadovybė šį procesą skubino.

⁷ P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997; A. Paczoska, *Dzieci Jałty. Exodus ludności polskiej z Wileńszczyzny w latach 1944–1947*, Toruń, 2003.

Tame pačiame archyve saugomos sovietinių saugumo struktūrų surinktos žinios apie gyventojų skaičių apskrityse, jų judėjimą, etninius pokyčius, gyventojų nuomonę įvairiais socialiniais klausimais ir kt. buvo naudingos išryškinant įsikūrimo Vilniuje motyvus, gyvenimo ir darbo sąlygas.

LENKŲ PERSIKĖLIMO Į LENKIJĄ NULEMTI DEMOGRAFINIAI POKYČIAI RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOJE: 1944 M. ANTRASIS PUSMETIS–1946 M.

Sovietinės reokupacijos pradžioje siekdama nustatyti Lietuvos gyventojų skaičių ir etninę sudėtį LSSR Liaudies komisarų taryba 1944 rugpjūčio 12 d. priėmė nutarimą dėl gyventojų registracijos išlaisvintose nuo vokiečių okupacijos vietose⁸. Juo remiantis, 1944 m. vasaros pabaigoje–rudenį buvo organizuota gyventojų registracija ir Rytų bei Pietryčių Lietuvoje, kurios duomenimis, Vilniuje gyveno apie 107 tūkst. asmenų, o Vilniaus, Trakų, Švenčionių apskrityse – apie 182 tūkstančiai.⁹ Tačiau pažymėtina, kad registracija neapėmė visų gyventojų, taigi duomenys yra nepilni. Iš viso buvo surašyta per 1400 tūkst. gyventojų, nors tuo metu Lietuvoje gyveno apie 2 400 tūkst. asmenų. Patikimesni atrodytų NKVD-NKGB duomenys, kurie buvo skirti tarnybiniam naudojimui. Remiantis jais galima teigti, kad 1944 m. pabaigoje–1945 m. pradžioje Rytų ir Pietryčių Lietuvoje gyveno 432 tūkst. gyventojų: Vilniaus apskrityje buvo 116 tūkst., Vilniuje – apie 107 tūkst., Trakų apskrityje – apie 115 tūkst., Švenčionių apskrityje – apie 94 tūkst. gyventojų¹⁰. Lenkų etninei grupei buvo priskirta apie 67 proc. visų gyventojų.

Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninius demografinius pokyčius lėmė 1944 m. rudenį pasirašytas LSSR ir Lenkijos tautinio išsivadavimo komiteto (LTIK) susitarimas dėl lenkų ir žydų, buvusių Lenkijos piliečių bei lietuvių iš Lenkijos evakuacijos. Analogiški susitarimai kiek anksčiau buvo pasirašyti tarp Baltarusijos ir LTIK bei Ukrainos ir LTIK. Susitarimas reguliavo persikėlimo iš Lietuvos į Lenkiją organizavimą, eigą, numatė jo vykdytojus, sąlygas, kuriomis galima persikelti ir kt. Buvo numatyta, kad apsikeitimas minėtų grupių gyventojais vyks iki 1945 m. balandžio 1 dienos. Vėliau šis terminas buvo pratęstas. Masinis gyventojų persikėlimas truko iki 1946 m. pabaigos, nors paskutiniai ešelonai iš Lietuvos išvyko 1947 m. viduryje.

Norintys persikelti į Lenkiją asmenys buvo registruojami keliais etapais. Pagrindinės registracijos (1944 m. gruodžio 28 d.–1945 m. balandžio 3 d.) rezultatai pranoko visus LSSR vadovybės skaičiavimus: buvo galvota, kad iš visos Lietuvos į Lenkiją išvykti norės iki 200 tūkst. asmenų, tarp jų iš Vilniaus – iki 50 tūkstančių. Registracija rodė, kad Vilniuje ir Vilniaus, Trakų, Švenčionių, Zarasų, Alytaus apskrityse norą išvykti pareiškė apie 309 tūkst. gyventojų¹¹. Be to, atnaujinus registraciją 1946 m. sausio mėnesį iš šios Lietuvos

⁸ V. Stravinskienė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antasis pusmetis–1947 metai), *Lituanistica*, 2005, Nr. 4, p. 17; LSSR LKT 1944 08 12 nutarimas Nr. 75, LCVA, f. R-754, ap. 1, b. 15, l. 98.

⁹ 1945 03 16 LSSR NKVD milicijos valdybos pasų skyriaus viršininko Makarovo žinios, *ibid.*, f. R-841, ap. 11, b. 2, l. 1.

¹⁰ V. Stravinskienė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis – 1947 metai), p. 17–19.

¹¹ 1945 04 10 užsiregistravusių į Lenkiją asmenų skaičius pagal evakuacinius rajonus, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 64, l. 7. Reikia pažymėti, kad šiuose rajonuose užsiregistravo ir dalis gretimos Lietuvos ir Baltarusijos apskrityse gyvenusių lenkų. Pvz., Nemenčinės rajone užsirašė Ukmergės apskrities kai kurių valsčių gyventojai, Švenčionėliuose – Utenos apskrities, Jašiūnuose ir Ignalinos – keletas šimtų Baltarusijos lenkų.

dalies užsiregistravo dar apie 48 tūkst. gyventojų. Masinis gyventojų noras išvykti sukėlė LSSR partinei administracinei vadovybei rūpestį – Vilniaus miestas ir šalia jo esančios apskritys galėjo likti be gyventojų ir kartu be darbo jėgos. Vilniuje ir Vilniaus apskrityje išvykti į Lenkiją pageidavo praktiškai visi gyventojai, Trakų apskrityje – apie 44 proc., Švenčionių apskrityje – 35 proc., Zarasų apskrityje – 26 proc., Alytaus apskrityje – 2,5 proc. visų gyventojų¹². Tiesa, kai kuriuose evakuaciniuose rajonuose buvo užsiregistravę greta esančių apskričių gyventojai, tačiau jie sudarė nedidelę užsiregistravusiųjų dalį.

LSSR atstovų iniciatyva buvo pradėtas taikyti diferenciacijos principas – pirmiausia leista išvykti iš Vilniaus, o iš kitų apskričių išvykimas pristabdytas. Reikia pažymėti, kad po ilgesnių migracijos reikalus koordinuojančių Lietuvos ir Lenkijos atstovų svarstymų bei derybų buvo priimtas planinio išvykimo modelis¹³. Jo esmė: nurodytu laiku (ešelonu) be pateisinamų priežasčių (pvz., ligos, komandiruotės, neatleidimo iš darbo) neišvykę asmenys buvo laikomi iš viso atsisakiusiais persikelti į Lenkiją. Tokio plano prirėmė, nes lenkai delsė persikelti. Tokią jų laukimo poziciją lėmė keletas priežasčių (neaiški tarptautinė padėtis, lenkų pagrindžio ir dvasininkų neigiama pozicija dėl persikėlimo, subjektyvūs emociniai motyvai ir kt.). Pradėjus įgyvendinti minėtą planą bei tam tikrų sovietinių represinių struktūrų veiksmus miesto gyventojai suskato keltis į Lenkiją. Iki 1945 m. pabaigos iš Vilniaus išvyko apie 57 tūkst. asmenų, o iš kitų apskričių – 16,5 tūkstančio.

Pagal tą patį susitarimą su Lenkija buvo laukiama, kad iš pastarosios į Lietuvą atvyks 10–15 tūkst. lietuvių¹⁴. Jų įkurdinimu turėjo rūpintis reevakuacijos reikalų skyrius prie LSSR LKT. Dalis lietuvių būtų nukreipta į Rytų ir Pietryčių Lietuvą: Švenčionių apskrityje buvo numatyta apgyvendinti 250 šeimų, Vilniaus apskrityje – 400 šeimų¹⁵. Tačiau šie planai visiškai žlugo. Į Lietuvą iš Lenkijos iš 56 užsiregistravusiųjų persikėlė tik 14 asmenų. Lietuviai nenorėjo keltis į Lietuvą dėl daugelio priežasčių: vieni nenorėjo keltis į sovietų okupuotą Lietuvą, kiti nenorėdami sulaukti 1941 m. vokiečių iš Suvalkų krašto į Lietuvą išstremtų tautiečių, kurie karo metu iš gautų ūkių dar sykių buvo perkelti į Rytų Lietuvą, iš kur juos išvijo Armijos Krajovos partizanai, likimo, tretį nenorėdami pabloginti savo ekonominės

¹² V. Stravinskienė, Lietuvos lenkų teritorinis pasiskirstymas ir skaičiaus kaita (1944 m. antrasis pusmetis – 1947 metai), p. 17–21.

¹³ Išlikę archyviniai duomenys rodo, kad LSSR atstovas evakuacijai buvo numatęs ir radikalų perkėlimo iš Vilniaus būdą – prievartinę atskirų miesto rajonų evakuaciją, nes gyventojai delsė išvykti į Lenkiją. Lenkijos vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai LSSR teritorijoje S. Ochotskio atskaita Lenkijos vyriausybės generaliniam įgaliotiniui evakuacijai W. Wolskiui, be datos (turėtų būti 1945 05 mėn. – V. S.). *Naujųjų aktų archyvas*, vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai fondas, 29, l. 32. Su tokiu persikėlimo projektu nesutiko Lenkijos vyriausiasis įgaliotinis, todėl buvo priimtas liberalesnis planas. Tačiau ir jo realizavimas nebuvo sklandus, nes Lenkijos įgaliotinio darbuotojai jo nevykdė ir agitavo prieš jį.

¹⁴ LSSR Vidaus reikalų liaudies komisaro Bartašiūno ir LSSR Valstybinio saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus atskaitinis pranešimas SSSR Vidaus reikalų liaudies komisarui Berijai ir SSSR Valstybės saugumo liaudies komisarui Merkolovui apie lenkų perkėlimo iš Lietuvos ir lietuvių iš Lenkijos darbo eigą, *LVA*, f. K-1, ap. 10, b. 19, l. 142.

¹⁵ LSSR Liaudies komisarų tarybos pirmininko pavaduotojo Niunkos 1945 m. kovo 6 d. telegrama Švenčionių apskrities vykdomojo komiteto pirmininkui, *LCVA*, f. R-754, ap. 4, b. 404, l. 1; LSSR Liaudies komisarų tarybos pirmininko pavaduotojo Niunkos 1945 m. kovo 6 d. telegrama Vilniaus apskrities vykdomojo komiteto pirmininkui, l. 36.

padėties, nes persikėlę gautų tik 15 ha žemės, nors Lenkijoje turėjo daugiau ir kt.¹⁶ Tačiau pagrindinė neatvykimo priežastis – sovietinio ir Lenkijos saugumų pozicija. Mat dėl kovos su Lenkijos tautiniu ir lietuvių antisovietiniu pagrindžiu bei jo ryšių su Vakarais persikėlimo akcija nebuvo forsuojama, nors Lenkijos vietinė partinė valdžia spaudė lietuvius išvykti. Ypač nei-giamai ji buvo nusistačiusi prieš 1941 m. vokiečių ištremtus, o dabar sugrįžusius lietuvius, kuriuos vertė išvykti į Lietuvą. Balstogės vaivada pranešimuose į Varšuvą nuolat pabrėždavo, esą lietuviai priešiškausi nusiteikę naujos valdžios ir apskritai lenkų atžvilgiu¹⁷.

Pažymėtina, kad nagrinėjamu laikotarpiu Vilniaus miesto gyventojų skaičius labiausiai padidėjo dėl mechaninio prieaugio. Dėl statistikos duomenų trūkumo sudėtinga nustatyti tikslų natūraliųjų gyventojų prieauglį mieste 1945 m., tačiau jis nebuvo didelis, nes antai rugpjūčio mėnesį jis buvo neigiamas (-11), o spalio ir lapkričio mėnesiais tesudarė tik 59 asmenis¹⁸. 1946 m. natūralusis prieaugis Vilniuje sudarė apie 1800 asmenų – taigi jis nedaug paveikė bendrą miesto gyventojų skaičių. Tačiau reikia atsiminti, kad 1945–1946 m. Vilniuje vyko labai intensyvus migracija: tuo metu iš miesto išvyko apie 90–95 tūkst. asmenų, nors 1946 m. pabaigoje Vilniuje gyveno apie 135 tūkst. gyventojų¹⁹. Šie duomenys liudytų, kad 1945–1946 m. į Vilnių atvyko per 100 tūkst. naujų gyventojų. Juo labiau kad 1945 m. viduryje buvo priimtas sprendimas leisti atvažiuoti iš kitų SSSR respublikų tik gavus įmonės ar įstaigos prašymą²⁰. Vien 1946 m. į Lietuvos miestus iš Rusijos atvyko apie 36 tūkst. asmenų, iš Baltarusijos – apie 12500, iš Ukrainos – apie 5000²¹. Daug atvykėlių įsikūrė Vilniuje ir jo apskrityse. Miesto gyventojų padaugėjo ir dėl demobilizacijos iš sovietinės kariuomenės (rusų ir kitų tautybių (nelietuvių)). 1945–1946 m. Vilniuje įsikūrė 4500 tokių asmenų (iš daugiau kaip 13 tūkst. atvykusiųjų į Lietuvą)²².

Nors lietuvių mobilizavimo į Vilnių planai nebuvo realizuoti, jų skaičius sostinėje palaipsniui didėjo. 1945 m. pradžioje išduodant sovietinius pasus Vilniuje lietuviams jų išduota apie 10 tūkst., o 1951 m. pabaigoje per 55 tūkst. miesto gyventojų sudarė lietuviai²³. Nemažai jų atvykdavo į Vilnių studijuoti. Antai 1945 m. aukštosiose, amatų mokyklose, technikuose ir gimnazijose studijavo per 2 tūkst. asmenų, iš kurių lietuviai sudarė 1670, lenkai – 210, rusai – 140, baltarusiai – 50²⁴. Tačiau mieste lietuviai pasiskirstyda-

¹⁶ LSSR vyriausybės vyriausiojo įgaliotinio evakuacijai Lenkijos teritorijoje 1945 03 25 raštas VKP(b) CK biuro Lietuvoje pirmininkui Suslovui, ten pat, *ibid.*, f. R-841, ap. 10, b. 10, l. 18.

¹⁷ V. Stravinskienė, *Lenkijos lietuvių bendruomenė 1944–2000 metais*, Vilnius–Pūnaskas, 2004, p. 15.

¹⁸ Žinios apie gimusius ir mirusius Vilniaus gyventojus 1945 m. rugpjūčio, spalio ir lapkričio mėnesiais, *LCVA*, f. R-754, ap. 13, b. 53, l. 167, 201, 229.

¹⁹ Lietuvos gyventojų skaičius 1946 m., *ibid.*, f. R-363, ap. 1, b. 162, l. 105. Panašius duomenis patvirtina ir kiti statistikos šaltiniai, *LYA*, LKP dokumentų saugykla, f. 16895, ap. 2, b. 36, l. 41.

²⁰ 1945 06 12 LSSR LKT nutarimas Nr. 324s, *LCVA*, f. R-754, ap. 12, b. 12, l. 123. 1945 m. pirmąjį pusmetį Vilniuje veikė kvietimų (iššaukimų) sistema, kai leidimus atvykti į miestą išduodavo vykdomasis komitetas. LSSR LKT 1944 12 30 nutarimas Nr. 236, *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 7, l. 1.

²¹ Žinios apie gyventojų judėjimą pagal vietą (iš kur atvyko ir kur išvyko), *ibid.*, f. R-363, ap. 1, b. 162, l. 3–4.

²² *Lietuva 1940–1990: okupuotos Lietuvos istorija*, p. 394.

²³ Ataskaita apie atliktą darbą išduodant pasus LSSR teritorijoje, *LYA*, VRM dokumentų skyrius, f. V-102, ap. 1, b. 1, l. 15; *Vilniaus miesto istorija*, Vilnius, 1972, p. 249.

²⁴ 1945 07 19 LSSR Valstybės saugumo liaudies komisaro gen. maj. Guzevičiaus ataskaitinis pranešimas SSSR NKGB 2-osios valdybos viršininkui gen. leit. Fedotovui, *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 22, l. 81.

vo netolygiai: darbininkų daugumą sudarė iš kitų respublikų atvykę asmenys, lietuvių daugiau buvo tarp tarnautojų, aukštųjų ir aukštesniųjų mokyklų studentų²⁵. Pirmieji studijų metai daugeliui buvo sunkūs. Antai Vilniaus akušerių mokyklos studentei Reginai Burneikaitei teko gyventi tokiomis sąlygomis: „(...) gyvename nekaip. Ypač sunku gyventi nešildomose patalpose, kur be palto neįmanoma būti. Auditorijose taip pat šalta, pučia vėjas, rankos šąla, neįmanoma rašyti. (...) Be to, trūksta maisto (...)“²⁶

Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse gyventojų skaičius taip pat daugiausia augo dėl mechaninio prieaugio. Trūkstant tikslių duomenų apie natūralųjį prieaugį Lietuvoje 1945 m. pagal apskritis, sudėtinga nustatyti jį ir minėtose apskrityse. Yra žinoma, kad 1945 m. sausio–lapkričio mėnesiais Lietuvoje natūralusis prieaugis buvo apie 17 tūkst. asmenų²⁷. Vilniaus apskrityje, negalutiniais duomenimis (išskyrus liepos, rugsėjo mėnesius), natūralusis prieaugis sudarė apie 2 tūkst. asmenų²⁸. Apie Švenčionių ir Trakų apskrities natūralųjį prieaugį duomenų iš viso nėra. Tikėtina, kad 1945 m. natūralusis prieaugis šiose apskrityse buvo panašus į 1946 m., kuris sudarė tik apie 2400 asmenų²⁹. 1945–1946 m. iš šių apskričių į Lenkiją išvyko per 73 tūkst. gyventojų (iš Vilniaus apskrities – apie 40 tūkst., iš Trakų apskrities – per 17 tūkst., iš Švenčionių apskrities – apie 17 tūkst.). Jų vietoje daugiausia įsikūrė atvykėliai iš kitų SSSR respublikų. Antai tik į Vilniaus apskrities Naujosios Vilnios, Jašiūnų ir Nemenčinės valsčius 1945 m. balandžio mėnesį atvyko apie 1 tūkst. asmenų³⁰. Nedidelę jų dalį sudarė iš kitų Lietuvos apskričių persikėlę asmenys (daugiausia lenkai, rusai), nes sovietinio saugumo duomenimis, Vilniaus apskrityje 1948 m. pradžioje buvo tik apie 550 lietuvių, atvykusių iš kitų apskričių³¹. Kai kurie asmenys į apskritį atvyko dėl geresnių socialinių-ekonominių sąlygų. Štai vienas iš atvykėlių savo atvykimą į Lietuvą apibūdino taip: „(...) karo metu patekau į vokiečių nelaisvę, buvau Čekoslovakijoje, po to grįžau į tėvynę [Voronežo sritį – V. S.], (...) buvau priverstas persikelti į Lietuvą, kad nemirčiau badu (...)“³². Nemažai Rusijos ar Baltarusijos gyventojų, grįžtant jiems iš anksčiau vokiečių okupuotų kraštų, negrįžo į ankstesnes

²⁵ H. Šadžius, op. cit., p. 145–146.

²⁶ 1944 12 02 LSSR Valstybės saugumo liaudies komisaro Guzevičiaus specialus pranešimas LKP(b) Ck sekretoriui Sniečkui, LYA, f. K-1, ap. 10, b. 10, l. 62.

²⁷ Žinios apie Lietuvoje gimusių ir mirusių asmenų skaičių 1945 m. sausio–lapkričio mėnesiais, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 53, l. 133, 141, 185, 228, 248.

²⁸ Žinios apie civilinių aktų registraciją Vilniaus apskrityje pagal valsčius 1945 m. sausio–birželio, rugpjūčio, spalio–gruodžio mėnesiais, VAA, f. 806, ap. 1, b. 6, l. 8, 10, 12, 19, 21, 24–25, 29–35, 39–40, 44–48, 50–52. Tačiau palyginus su ketvirčių duomenų suvestinėmis, gaunamas neatitikimas, pvz., nurodyta, kad 1945 m. I ketvirtyje natūralusis prieaugis buvo 293, o pagal valsčių teikiamas duomenis – 279, II ketvirtyje atitinkamai – 647 ir 861.

²⁹ Bendros žinios apie natūralų judėjimą 1946 metais pagal rajonus, LCVA, f. R-363, ap. 1, b. 162, l. 89–90.

³⁰ Žinios apie gyventojų judėjimą Naujosios Vilnios, Jašiūnų ir Nemenčinės valsčiuose 1945 04, VAA, f. 806, ap. 1, b. 6, l. 36–38.

³¹ 1948 06 18 Vilniaus apskrities MGB skyriaus viršininko pulk. Surmačiaus ir operatyvinio skyriaus viršininko kap. Dubrovino pažyma apie veiklos rezultatus 1948 m. pirmąjį pusmetį, LYA, f. K-1, ap. 15, b. 3741, l. 37.

³² 1949 05 10 Vilniaus apskrities MBG skyriaus viršininko pavaduotojo papulk. Nakonečno pažyma LSSR Valstybės saugumo ministrui gen. maj. Kapralovui, ibid., ap. 15, b. 3743, l. 106.

gyvenamąsias vietas, bet įsikūrė Lietuvoje. Antai tik Nemenčinės, Mickūnų, Šumsko, Riešės ir Rudaminos valsčiuose 1949 m. buvo suskaičiuota per 1100 iš SSSR (daugiausia BSSR) atvykusių asmenų, dominusių sovietinį saugumą³³.

GYVENTOJŲ MOBILIZACIJOS PLANAI IR JŲ REALIZAVIMAS

Siekiant kompensuoti darbuotojų ir gyventojų trūkumą Vilniuje 1945 m. vasario 23 d. LKT ir LKP(b) CK priėmė nutarimą apie Vilniaus miesto apgyvendinimą ir įmonių bei įstaigų aprūpinimą kadrais išvykus lenkams³⁴. Jame buvo numatyta, kad 1945 m. kovo 1–rugpjūčio 1 d. iš kitų Lietuvos apskričių į Vilnių bus mobilizuota 20 tūkst. darbingų asmenų, nors miesto įmonėms ir įstaigoms reikėjo per 30 tūkst. darbuotojų³⁵. Buvo siekiama, kad išvykstančius lenkus pakeistų sovietinei valdžiai lojalūs lietuviai. Kaip jau buvo minėta, LSSR vadovybė turėjo išsiversti pasitelkdama vidiniu gyventojų resursu, tačiau dėl geresnių ekonominių-socialinių sąlygų Lietuvoje iš Rusijos ir Baltarusijos atvyko tūkstančiai asmenų.

Libiausiai žmonių trūko geležinkelių (per 7 tūkst.) ir statybos (apie 5 tūkst.) sektoriuose, tačiau realus poreikis buvo dar didesnis. Antai tik LSSR Vilniaus geležinkelių sistema reikėjo apie 20 tūkst. darbuotojų³⁶. Pagal mobilizacijos planą daugiausia žmonių atvykti turėjo iš Šiaulių (apie 2 tūkst.), Panevėžio (apie 1600), Ukmergės ir Kauno (po maždaug 1600) apskričių. Atitinkamus sprendimus dėl darbuotojų trūkumo kai kuriose miesto įmonėse buvo priėmusi Vilniaus miesto vadovybė. 1945 m. kovo viduryje vykdomasis komitetas numatė konkrečias priemones ieškant darbuotojų gamyklai Nr. 555³⁷ (ši gamykla, gaminusi radijo matavimo prietaisus, buvo sąjunginio pavaldumo). Kadangi jų nesisekė įgyvendinti, tą pačių metų balandžio pradžioje Darbo jėgos apskaitos ir paskirstymo komitetas prie SSSR LKT nurodė LSSR LKT surasti gamyklai 1000 darbuotojų³⁸. Juos bandyta mobilizuoti apskrityse, bet nesėkmingai.

Dėl lėtos lenkų emigracijos, sunkių socialinių-buitinių sąlygų, psichologinių motyvų ir kitų priežasčių lietuviai vengė keltis į sostinę. 1945 m., ypač pirmąjį pusmetį, numatyti lenkų išvykimo planai nebuvo realizuoti dėl užtrukusių organizacinių darbų, lenkų nenoro persikelti ir geležinkelio transporto trūkumo (LSSR geležinkelių valdyba duodavo apie 50 proc. reikalaujamų vagonų). Tuo metu Vilniuje labai trūko gyvenamojo ploto: iš per 13 tūkst. gyvenamųjų namų iki Antrojo pasaulinio karo dabar buvo likę 8514, iš kurių beveik pusę reikėjo atstatyti ar suremontuoti³⁹. Kita vertus, išvykusių lenkų geresnius butus užimdavo aukšto rango kariškiai ar kiti sovietiniai pareigūnai. Štai LSSR vyriausiąjį atstovą evaku-

³³ Ibid., l. 102.

³⁴ V. Stravinskienė, Vilniaus apgyvendinimo planas 1945 m., p. 122.

³⁵ Ten pat, p. 122; Tačiau archyvuose dokumentuose yra duomenų, kad buvo planuota mobilizuoti per 50 tūkst. asmenų, *LYA*, LKP dokumentų saugykla, f. 1771, ap. 8, b. 14, l. 162.

³⁶ 2-osios Vilniaus miesto partinės konferencijos, įvykusios 1945 04 24–25 d., medžiaga, *ibid.*, f. 3109, ap. 3, b. 59, l. 79.

³⁷ 1945 03 14 Vilniaus miesto vykdomojo komiteto sprendimas, *LCVA*, f. R-754, ap. 13, b. 53, l. 42–43.

³⁸ 1945 04 07 Darbo jėgos apskaitos ir paskirstymo komiteto prie SSSR LKT nutarimas Nr. 416s, *ibid.*, f. R-754, ap. 13, b. 34, l. 44.

³⁹ Vilniaus miesto partinio aktyvo susirinkimo, įvykusio 1945 01 11 ir 15 d., protokolai, *LYA*, LKP dokumentų saugykla, f. 3109, ap. 3, b. 11, l. 41.

cijai Albertą Knyvą buvo prašoma paskubinti lenkų išvykimą iš Naujosios Vilnios, nes jų gyvenamojo ploto reikėjo ten turėjusiems įsikurti Pabaltijo karinės apygardos karininkams. Vilniuje masiškai išvykus gydytojams lenkams jų labai trūko, tačiau kliudė normalių butų stygius pasikviesti juos iš kitų SSRS respublikų⁴⁰. Į Vilnių atvykę (mobilizuoti) asmenys dažniausiai buvo apgyvendinami nesuremontuotuose ir neįrengtuose bendrabučiuose, be vandens, elektros, kuro, baldų, patalynės. Valgyklos, jeigu jos buvo, veikė antisanitarinėmis sąlygomis, maitinimas buvo prastas. Nenuostabu, kad dirbantieji susirgdavo infekcinėmis užkrečiamomis ligomis. Atsižvelgiant dar į tai, jog atlyginimai buvo nedideli, jie vėlavo po kelis mėnesius, o maisto produktai brangūs (pvz., turguje 1 kg duonos kainavo 75 rub., bulvių – 18 rub., sviesto – 650 rub., o valytojos atlyginimas – 225 rub.), norinčių gyventi ir dirbti tokiomis sąlygomis buvo nedaug. Štai kaip vienas mobilizuotas lietuvis aprašė savo padėtį: „(...) dėl maitinimo čia labai sunku. Kas turi iš namų atsivežtų produktų, tam gerai, o kas gyvena tik iš kortelių – badauja. Kol turiu produktų iš namų, dirbsiu, o kai baigsiu, išvažiuosiu namo (...)“⁴¹ Kita vertus, psichologiniai aspektai taip pat neskatino kurtis Vilniuje. Iš kaimų atvykę asmenys darbovietėse jautėsi nepatogiai, nes dažnai įmonių administraciją sudarė kitataučiai, su kuriais mokant tik lietuvių kalbą buvo neįmanoma susikalbėti. Savo gyvenamosiose vietose lietuviai turėjo geresnes socialines-ekonomines sąlygas. Štai kaip Kauno lietuviai motyvavo savo atsisakymą keltis į sostinę: čia buvo pagalbinis ūkis, iš kurio prasimaitindavo, Vilniuje to neturėtų, iš ten būtų toli važinėti į namus. Dar kitus lietuvius nevykti į Vilnių ragino lietuvių pagrindžio dalyviai⁴². Galima kelti prielaidą, kad tai buvo atskirų partizanų būrių vadovybės nurodymas, nes jie ragino gyventojus nevykdyti jokių sovietinės valdžios įsakymų.

Nors spaudoje propagandos tikslui buvo skelbiama, kad į Vilnių atvyksta tūkstančiai lietuvių, reali situacija buvo kitokia. 1945 m. kovo–gegužės mėnesiais pagal mobilizaciją į Vilnių atvyko 832 asmenys (daugiausia mobilizuotųjų buvo nukreipta į gamyklą Nr. 555 ir odos kombinatą), o iki 1946 m. balandžio mėnesio iš apskričių buvo atvykę 1782, iš kurių apie 50 proc. pabėgo⁴³. Reikia pabrėžti, kad gyventojų mobilizacija turėjo prievartos apraiškų. Savanorių keltis į Vilnių buvo nedaug, todėl kai kurių apskričių vykdomieji komitetai gyventojus bandė mobilizuoti milicijos darbuotojų pagalba, bet nesėkmingai.

⁴⁰ 1945 08 Naujosios Vilnios garnizono vado Kamenikovo raštas LSSR vyriausybės vyriausiajam atstovui, *LCVA*, f. R-841, ap. 6, b. 2, l. 244; Vilniaus miesto partinio aktyvo susirinkimo, įvykusio 1945 m. rugsėjo 5 d., protokolai Nr. 4, *LYA*, LKP dokumentų saugykla, f. 3109, ap. 3, b. 11, l. 284.

⁴¹ LSSR Vidaus reikalų liaudies komisaro Guzevičiaus 1945 06 02 specialus pranešimas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui, LSSR LKT pirmininkui Gedvilui ir SSSR NKGB V skyriaus viršininkui Smorodinskiui, *LYA*, f. K-1, ap. 10, b. 20, l. 251.

⁴² 1945 06 11 LSSR Komunalinio ūkio liaudies komisariato raštas LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *LCVA*, f. R-754, ap. 13, b. 37, l. 138; 1945 07 01 Biržų apskrities vykdomojo ir LKP(b) komitetų nutarimas Nr. 1, *ibid.*, b. 47, l. 72; 1945 07 20 Šakių apskrities vykdomojo komiteto pirmininko raštas LSSR LKT, ten pat, b. 37, l. 247.

⁴³ LSSR Centrinės profesinių sąjungų tarybos tikrintojų grupės vadovo Šero ataskaitinė informacija apie mobilizuotų darbininkų ir tarnautojų buitines-materialines sąlygas Vilniaus miesto įmonėse ir įstaigose, *ibid.*, ap. 12, b. 12, l. 164; LKP(b) Vilniaus miesto komiteto kadro skyriaus viršininko pavaduotojo Batrakovo pažyma apie darbo jėgą Vilniaus miesto įmonėse 1945 08 15, *LYA*: LKP dokumentų saugykla, f. 3109, ap. 3, b. 26, l. 19–20; Vilniaus miesto LKP(b) komiteto sekretoriaus Lukoševičiaus kalba IX LKP(b) CK plenumo, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 5, l. 96.

1945 m. kovo mėnesį SSSR LKT, o balandžio mėnesį LSSR LKT ir LKP(b) CK pakoregavo mobilizacijos planą⁴⁴, nors miesto partinė-administracinė vadovybė sumažinimui nepritarė. Jame buvo numatyta, kad reikėtų mobilizuoti 11 900 asmenų. Daugiausia žmonių buvo laukiama iš Šiaulių (1400), Kauno (1250), Panevėžio (1150) ir Ukmergės (1000) miestų bei apskričių⁴⁵, iš jų apie 75 proc. būtų nukreipti į geležinkelių ir statybos sektorius. Tačiau ir šis planas liko nerealizuotas. Pagal jį buvo mobilizuoti 322 asmenys. Daugiausia žmonių atvyko iš Šiaulių (vietoj numatytų 1100 atvyko 208) ir Zarasų (atitinkamai – 600 ir 29) apskričių bei Panevėžio miesto (atitinkamai – 200 ir 56)⁴⁶. Dešimtyje apskričių nebuvo mobilizuota nei vieno asmens. Iš apskričių ataskaitų apie plano vykdymą matyti, jog kai kurių apskričių vykdomieji komitetai visiškai nesirūpino jo įgyvendinimu, kiti negalėjo nurodymų įvykdyti dėl objektyvių priežasčių. Antai Šakių apskrities vadovybė informavo, kad pagal numatytą planą mobilizuoti 370 asmenų neįmanoma, nes apskrities demografinė situacija dėl karo labai pablogėjusi. Iš Kauno miesto reikėjo mobilizuoti 500 žmonių, nors pačiam miestui taip pat labai trūko darbininkų⁴⁷. Kritikos sulaukė ir geležinkelių bei vyriausioji statybos ir statybinių medžiagų valdybos, kurios nepasiruošė priimti mobilizuotuosius, nors joms darbuotojų trūko labiausiai. 1945 m. vasarą iš 20 tūkst. įvairioms miesto įmonėms reikalingų darbuotojų realiai dirbo apie 12 tūkst., iš kurių daugiau kaip 6 tūkst. rengėsi išvykti į Lenkiją⁴⁸.

Dėl darbuotojų trūkumo kai kuriose Vilniaus įmonėse susidarė labai sudėtinga padėtis, kuri grėsė veiklos sustabdymu. Viena tokių įmonių buvo Vilniaus geležinkelių depas. 1945 m. vasarą normaliam darbui užtikrinti reikėjo per 1100 darbuotojų. Tuo metu jų buvo 764, iš kurių 369 buvo lenkai ir jie rengėsi išvykti į Lenkiją⁴⁹. Dėl sunkių buitinių-socialinių sąlygų dalis mobilizuotų lietuvių iš įmonės pasišalino. Prasta padėtis buvo ir miesto statybos trešte: čia reikėjo per 4500 darbuotojų, realiai buvo 252, iš kurių 110 ruošėsi išvykti į Lenkiją⁵⁰. Kai kurios smulkios įmonės (pvz., artelės „Baldai“, „Statyba“) dėl darbuotojų trūkumo veiklą sustabdė, kitos susijungė. Padėtį sunkino ir tai, kad dalis lenkų, užsiregistravę vykti į Lenkiją, mesdavo darbą arba dirbdavo labai vangiai, nesąžiningai. Antai parduotuvės, aptarnavusios gamyklos Nr. 555 darbuotojus, vedėjas ruošėsi

⁴⁴ 1945 04 03 Darbo jėgos apskaitos ir paskirstymo komiteto prie SSSR LKT nutarimas Nr. 416s, LCVA, ap. 13, b. 34, l. 43–44; LSSR LKT ir LKP(b) CK 1945 04 26 „Apie nedirbančių miestų ir kaimų gyventojų mobilizaciją darbui Vilniaus miesto įmonėse ir įstaigose“, VAA, f. 761, ap. 1a, b. 5, l. 48.

⁴⁵ Ibid., l. 48.

⁴⁶ Ataskaita apie LSSR LKT nutarimo aprūpinant Vilniaus įmones ir įstaigas darbuotojais įvykdymą, LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 12, l. 158; Kauno miesto LKP(b) komiteto pirmojo sekretoriaus Grigadavičiaus kalba LKP(b) CK IX plenumo, įvykusiame 1946 04 04–06 d., LYA, LKP dokumentų saugykla, f. 1771, ap. 9, b. 5, l. 224

⁴⁷ 1945 07 20 Šakių apskrities vykdomojo komiteto pirmininko raštas LSSR LKT, *ibid.*, ap. 13, b. 37, l. 247;

⁴⁸ LKP Vilniaus miesto kadru skyriaus viršininko pavaduotojo Batrakovo pažyma apie darbo jėgą Vilniaus miesto įmonėse 1945 08 15 d., *ibid.*, f. 3109, ap. 3, b. 26, l. 19–20.

⁴⁹ LKP Vilniaus miesto komiteto posėdžio, įvykusio 1945 m. rugpjūčio 8 d., protokolai Nr. 56, *ibid.*, b. 10, l. 332.

⁵⁰ LKP(b) Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus Lukoševičiaus kalba 2-ojoje partinėje konferencijoje, *ibid.*, b. 59, l. 113.

išvykti į Lenkiją ir visiškai nusirūpino parduotuvės darbu, todėl žmonės ilgesnį laiką negalėdavo nusipirkti duonos, o ją atvežus, reikėdavo laukti ilgose eilėse⁵¹. Atsitikdavo taip, kad nedidelėse organizacijose likdavo tik administracijos darbuotojai, todėl kai kuriose įmonėse, pvz., statybos ar kailių ir odos, vietoje išvykstančių lenkų dirbdavo karo belaisviai⁵².

Vilniaus miesto įmonių ir įstaigų kadru problemai ypač daug dėmesio buvo skirta 1946 m. Vilniaus miesto partinio aktyvo konferencijoje. Joje aiškiai buvo įvardyta, kad darbuotojų trūkumas – įmonių vadovų rūpestis. Pastarieji nesulaukdami naujų darbuotojų delsdavo iš darbo atleisti lenkus ir taip žlugdydavo lenkų persikėlimo planus. Nors LSSR vyriausybės vyriausiasis atstovas evakuacijai A. Knyva sudarė planą, kaip paspartinti persikėlimą, kuriame buvo nurodyta, kad įmonių ir įstaigų vadovai per 2 savaites turi atsiskaityti su norinčiais išvykti ir patenkančiais į išvykstančiųjų planinius sąrašus⁵³, tačiau tame pačiame plane buvo numatyta, jog galima užlaikyti tuos asmenis, kurių darbas įmonėse ir įstaigose yra būtinas ir pakeisti jų per trumpą laiką neįmanoma. Tuo organizacijų vadovai naudojosi. Todėl LSSR vyriausybės vyriausiasis atstovas evakuacijai A. Knyva ne kartą kreipėsi į įstaigų ir įmonių vadovus ragindamas neužlaikyti lenkų ar nurodydamas atleisti iš darbo konkrečius lenkų tautybės asmenis. Jis nurodė įmonių ir įstaigų vadovybei parengti sąrašus specialistų, kurių išvykimą reikėjo atidėti keliems mėnesiams. 1945 m. tokiu siūlymu pasinaudojo 33 miesto įmonės, kurios prašė atidėti daugiau kaip 1500 lenkų išvykimą⁵⁴.

1946 m. buvo atsisakyta gyventojų mobilizacijų ir pereita prie organizuoto darbo jėgos telkimo, kuris vyko respublikiniu ir žinybiniu lygiu. Pirmuoju atveju Darbo jėgos apskaitos ir paskirstymo komitetas prie SSSR Ministrų tarybos nurodydavo LSSR Ministrų tarybai, kad surinktų tam tikrą kiekį asmenų ir nukreiptų juos į konkrečias vietas. Antai 1946 m. vasario mėnesio pradžioje Darbo jėgos apskaitos ir paskirstymo komitetas prie SSSR LKT nurodė LSSR vadovybei surinkti 1150 darbuotojų, kuriuos reikėjo nukreipti į miškų pramonės liaudies komisariato įmones ir Klaipėdos uostą⁵⁵. Įmonių lygiu vykdoma darbuotojų paieška buvo palankesnė asmeniui, nes tuomet jis gaudavo išsamesnę informaciją apie būsimą darbo vietą ir sąlygas. Reikia pažymėti, kad nemažos įmonių dalies vadovybę sudarė atvykėliai iš SSSR, kurie naujų darbuotojų ieškojo būtent ten. 1946 m. bemaž kiekviena sostinės įmonė darbuotojų ieškojo Rusijoje ir Baltarusijoje⁵⁶.

⁵¹ 1946 10 04 Vilniaus miesto Stalino rajono LKP(b) komiteto sekretoriaus Atamuko raštas LKP(b) Vilniaus miesto komitetui, *ibid.*, b. 70, l. 48.

⁵² Pažyma apie karo belaisvius, kurie turi dirbti LSSR atstatymo-statybos darbuose ir pramonėje, LCVA, f. R-754, ap. 13, b. 64, l. 212; 1945 m. Vilniaus miesto vykdomojo komiteto darbo ataskaita, VAA, f. 761, ap. 9, b. 37, l. 8; Pažyma apie padėtį su kadrais kailių-odos fabrike „Udra“, LYA, LKP dokumentų saugykla, f. 3109, ap. 3, b. 57, l. 120.

⁵³ LSSR Vyriausiojo atstovo repatriacijai LSSR teritorijoje 1945 10 06 raštas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui ir LSSR LKT pirmininkui Gedvilui, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 279, l. 31.

⁵⁴ Įstaigų pateiktas sąrašas asmenų, kurių išvykimas į Lenkiją užlaikomas 2 mėnesiams, LCVA, f. R-841, ap. 10, b. 26, l. 83–116, 137–138.

⁵⁵ 1946 02 01 Darbo jėgos apskaitos ir paskirstymo komiteto prie SSSR LKT nutarimas Nr. 65s, *ibid.*, f. R-754, ap. 13, b. 64, l. 47–48.

⁵⁶ LKP(b) Vilniaus miesto komiteto sekretoriaus Čistiakovo kalba 2-ojoje partinėje konferencijoje, LYA, LKP dokumentų saugykla, f. 3109, ap. 3, b. 58, l. 22.

Iš ten organizuotai atvykdavo 40–50 asmenų grupės. Tačiau ši akcija nebuvo labai viešinama, nes LSSR vadovybė pasisakė už darbo jėgos iš Lietuvos apskričių pritraukimą. Iš esmės darbuotojų trūkumo problema Vilniuje išsprendė tik 1946 metų pabaigoje.

RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOS APGYVENDINIMO PLANAI 1946 M. IR JŲ REALIZAVIMAS

Kaip jau minėta, iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos planavo išvažiuoti labai daug gyventojų. Iš Vilniaus apskrities norą išvykti pareiškė per 27300 ūkininkų su šeimomis (tai buvo apie 85 proc. visų apskrities ūkių), iš Trakų apskrities – apie 9500 (apie 39 proc. visų ūkių) ir Švenčionių apskrities – per 5500 (apie 30 proc. visų ūkių)⁵⁷. Persikėlimo darbus koordinavęs vyriausiasis atstovas A. Knyva šių apskričių kaimiškų vietovių gyventojų išvykimą 1945 m. pristabdė. Masiškiausiai iš čia buvo išvykstama 1946 m. pavasarį. Vietinė partinė administracinė valdžia savo ruožtu dėl ekonominių motyvų irgi stabdė gyventojų persikėlimą. Buvo siekiama, kad esant sunkiai Lietuvos ekonominei padėčiai ūkiai neliktų tušti, žemė būtų apdirbama, įvykdyti privalomi pristatymai ir kitos prievolės. Neįvykdžius privalomų pristatymų ar kitų prievolių nebūdavo išduodamos pažymos dėl turimo turto (būtinai norint išvykti), nepriimamas iš išvažiuojančiųjų paliekamas turtas arba konfiskuojami evakuaciniai lapai⁵⁸. Tas pasakytina apie Vilniaus apskrities Riešės, Paberžės, Jašiūnų, Nemenčinės valsčius. Galima kelti prielaidą, kad Vilniaus apskrities LKP(b) sekretorius valsčių vykdomiesiems komitetams buvo nurodęs riboti išvykstančiųjų į Lenkiją skaičių. Matyt, valsčių ir apskričių komitetams spaudžiant, LKP CK nurodė LSSR vyriausiajam atstovui evakuacijai A. Knyvai atšaukti sprendimą, kuriuo nuo 1946 m. birželio 8 d. norintiems išvykti lenkams turėjo būti taikomos lengvatos⁵⁹. Taigi dėl ekonominių motyvų dalis norėjusių persikelti asmenų šio sumanymo negalėjo įgyvendinti.

Dar tik prasidėjus gyventojų persikėlimui į Lenkiją, LSSR vadovybė kūrė projektus, turėjusius išspręsti demografines problemas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Antai 1945 m. pavasarį LSSR Liaudies komisarų taryba priėmė nutarimą, įpareigojusį reevakuacijos reikalų skyriaus prie LSSR LKT vadovą Aleksą Liskovą parengti planą dėl lietuvių repatriantų iš Švedijos įkurdinimo Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse⁶⁰. Tokių asmenų turėjo būti per 1200. Tačiau duomenų apie nutarimo įgyvendinimą nerasta.

1946 m. buvo susirūpinta dėl Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskričių ištuštėjimo. Tų metų pavasarį LSSR Ministrų taryba parengė projektą, pagal kurį Vilniaus, Trakų ir Švenčionių apskrityse turėjo būti apgyvendinta 8 tūkst. ūkininkų šeimų iš kitų Lietuvos apskričių, o žemdirbystei plėtoti netinkama žemė užsodinta mišku⁶¹. Buvo planuota, kad

⁵⁷ 1946 04 22 LSSR Ministrų tarybos pirmininko m. Gedvilo raštas SSSR ministrų tarybos pirmininkui J. Stalinui, LCVA, f. R-854, ap. 13, b. 64, l. 75.

⁵⁸ LSSR vyriausybės vyriausiojo atstovo evakuacijai LSSR teritorijoje A. Knyvos 1946 04 16 raštas Vilniaus apskrities vykdomojo komiteto pirmininkui, LYA, LKP dokumentų saugykla, f. 425, ap. 2, b. 23, l. 106; 1946 06 08 A. Knyvos raštas Vilniaus apskrities vykdomojo komiteto sekretoriui Fedorenko ir pirmininkui Syčiugovui, *ibid.*, b. 63, l. 110.

⁵⁹ 1946 06 14 LSSR vyriausiojo atstovo evakuacijai A. Knyvos raštas LKP(b) CK sekretoriui Sniečkui, *ibid.*, f. 1771, ap. 9, b. 279, l. 19.

⁶⁰ LSSR Liaudies komisarų tarybos 1945 05 14 nutarimas „Dėl priemonių priimant, apgyvendinant ir įkurdinant iš Švedijos repatrijavusius tarybinius piliečius“, LCVA, f. R-754, ap. 12, b. 12, l. 57–60.

⁶¹ 1946 04 22 LSSR Ministrų tarybos pirmininko m. Gedvilo raštas SSSR Ministrų tarybos pirmininkui J. Stalinui, *ibid.*, ap. 13, b. 64, l. 75.

į Vilniaus apskritį atsikels Kauno, Šiaulių, Utenos, Ukmergės, Panevėžio ir Kėdainių apskričių gyventojai (5 tūkst. šeimų), į Trakų apskritį – iš Alytaus ir Marijampolės apskričių (1000 šeimų), į Švenčionių apskritį – iš Zarasų ir Rokiškio apskričių (2000 šeimų)⁶². Kiekvienai persikėlusiai šeimai buvo numatyta skirti iki 15 hektarų žemės su gyvenamuoju namu ir ūkiniais pastatais, suteikti paskolas, nurašyti skolas už privalomus pristatymus senose gyvenamose vietose bei suteikti kitokias lengvatas. Istorikė N. Kairiūkštytė daro išvadą, kad SSSR vadovybė neleido Lietuvai realizuoti šio projekto. Tačiau galima kelti prielaidą, kad galbūt LSSR vadovybė šio projekto pati atsisakė, kai paaiškėjo, jog ne visi planavę išvykti į Lenkiją lenkai šį sumanymą įgyvendino. 1946 m. viduryje Vilniaus apskrities vykdomojo komiteto pirmininkas ir žemės ūkio skyriaus viršininkas signalizavo LSSR Ministrų tarybai, kad sumažėjus lenkų išvykimo tempui, vietoj planuotų perkelti 5 tūkst. šeimų visiškai pakaktų 1000–1200 šeimų⁶³. Panašų sprendimą priėmė Švenčionių apskrities vadovybė, kuri konstatavo, jog nėra reikalo į apskritį iš kitų Lietuvos vietų atkelti lietuvių ūkininkų. Trakų apskrities vykdomasis ir LKP(b) komitetai pageidavo ne daugiau 100 naujų ūkininkų⁶⁴.

LSSR Ministrų tarybos ir LKP(b) CK nurodymu 1946 m. vasarą buvo sudaryta komisija, kuri tikrino duomenis apie iš Vilniaus apskrities išvykusią lenkų ūkininkų skaičių⁶⁵. Buvo nustatyta, kad į Lenkiją išvyko 6600 ūkininkų su šeimomis (jose buvo per 24 tūkst. asmenų), kurie paliko 6611 ūkių. Daugiausia ūkininkų su šeimomis išvyko iš Naujosios Vilnios (apie 4700 asmenų), Rudaminos (per 3100), Šumsko (per 3000) ir Paberžės (apie 3000) valsčių⁶⁶. Komisija konstatavo, kad tuo pat metu iš kitų Lietuvos apskričių ir SSSR atsikėlė nemažai asmenų. Daugiausia jų atvyko į Maišiagalos, Riešės ir Paberžės valsčius⁶⁷. Tačiau ir kituose Vilniaus apskrities valsčiuose įsikūrė po keletą atvykėlių iš Rusijos ir Baltarusijos.

Lenkų išvykimo rezultatai buvo įvertinti ir Trakų apskrityje. Nustatyta, kad iš apskrities išvyko per 1500 ūkininkų su šeimomis (jose per 15 tūkst. asmenų), palikdami 1535 ūkius⁶⁸. Daugiausia lenkų išvažiavo iš Trakų (per 11 tūkst. asmenų) ir Rūdiškių valsčių (apie 4200). Apskrityje daugumą lenkiškų ūkių perėmė atvykėliai iš SSSR. Jiems buvo perduota 80 ūkių ir tik 14 ūkių atvykusiems iš kitų Lietuvos apskričių⁶⁹.

Švenčionių apskrityje persikelti rengėsi per 5500 ūkininkų su šeimomis, kuriose buvo apie 19 tūkst. žmonių⁷⁰. Daugiausia norinčių išvykti buvo Švenčionių, Pabradės ir

⁶² Priedas prie 1946 09 LSSR Ministrų tarybos pirmininko m. Gedvilo rašto SSSR Ministrų tarybai projekto, *ibid.*, ap. 4, b. 594, l. 40.

⁶³ 1946 07 24 Vilniaus apskrities vykdomojo komiteto pirmininko Syčugovo ir Vilniaus apskrities vykdomojo komiteto žemės ūkio skyriaus viršininko Tichonovo ataskaitinis pranešimas LSSR Ministrų tarybos pirmininko pavadootojui Mamajavui, *ibid.*, l. 50.

⁶⁴ 1946 08 29 Trakų apskrities vykdomojo komiteto ir apskrities LKP (b) komiteto pranešimas LSSR Ministrų tarybai, *ibid.*, l. 30.

⁶⁵ 1946 08 31 ataskaitinis pranešimas LSSR Ministrų tarybai, *ibid.*, ap. 4, b. 594, l. 9–12.

⁶⁶ Suvestiniai duomenys apie ūkininkų, išvažiavusių į Lenkiją, paliktų ūkių, likusios žemės ir pastatų panaudojimą Vilniaus apskrityje, *ibid.*, l. 13–15.

⁶⁷ Sąrašai ūkininkų, atvykusių į Vilniaus apskrities valsčius, *ibid.*, l. 16–28.

⁶⁸ 1946 08 29 pranešimas LSSR Ministrų tarybai, *ibid.*, l. 29.

⁶⁹ Pažyma dėl ūkininkų perkėlimo į Trakų apskritį, *ibid.*, l. 45.

⁷⁰ Žinios apie 1945–1946 m. iš Švenčionių apskrities išvykstančius lenkus, *ibid.*, l. 52.

Švenčionėlių valsčiuose. Tačiau iš apskrities išvyko apie 20 proc. planavusių persikelti, kurie paliko 1058 ūkius. Iš jų atvykėliams iš BSSR buvo perduoti 37 ūkiai, iš kitų Lietuvos apskričių nebuvo perduota⁷¹. Komisija nustatė, kad iš kitų apskričių kelti gyventojus nėra būtina, nes pačioje apskrityje buvo daug asmenų, kurie norėjo perimti lenkų paliktus ūkius.

Taigi galima pažymėti, kad minėtame regione demografiniai pokyčiai buvo mažesni, negu iš pradžių buvo manyta. Išvykusių lenkų vietoje daugiausia įsikūrė atvykėliai iš kitų SSSR respublikų

IŠVADOS

Po masinio Rytų ir Pietryčių Lietuvos gyventojų lenkų išvykimo į Lenkiją labai ištuštėjo Vilnius ir šalia esančios apskritys. Siekiant padengti demografinį trūkumą šiame regione, SSSR vadovybei leidus, buvo priimti atitinkami LSSR administracijos sprendimai, numatę žmonių trūkumą kompensuoti vidiniais Lietuvos resursais. Tačiau 1945 m. priimti darbuotojų mobilizavimo Vilniaus miestui planai iš esmės nebuvo realizuoti.

Masinis lenkų išvykimas iš miesto buvo vienas iš veiksmų, sudaręs palankias sąlygas Vilniaus lituanizacijai, kuris buvo palaipsnis ir savaiminis. LSSR partinė administracinė vadovybė siekė didesnės lietuvių koncentracijos mieste, tačiau ji visuomet pabrėžė miesto daugiatautiškumo išlaikymo aspektą.

Demografiniai pokyčiai Rytų ir Pietryčių Lietuvos kaimiškose vietovėse buvo sumažinti pristabdžius lenkų išvykimą. Dėl geresnių ekonominių-socialinių sąlygų šis regionas traukė kitų SSSR respublikų gyventojus, kurių pamažu čia daugėjo.

Gauta 2007 02 13

Parengta 2007 03 02

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

Settlement Plans for East and Southeast Lithuania and Their Realisation: 1945–1946

Summary

The article examines the demographic changes in East and Southeast Lithuania and the plans of the LSSR leadership to solve the demographic problems in this region in the second half of 1944–1946. One of the most important factors which caused the demographic changes in this region was the mass migration to Poland of Poles and Jews who had been Polish citizens until 17 September 1939. The majority of Poles had lived in East and Southeast Lithuania, therefore their mass departure from the city of Vilnius and Vilnius, Trakai and Švenčionys counties called for a necessity to counterbalance the shortage of inhabitants and workers. With the approval of the leadership of the USSR, several decisions concerning supplying the city of Vilnius with workers were adopted by the leadership of the LSSR in 1945, but for political, economic, social and psychological reasons they

⁷¹ Pažyma dėl ūkininkų perkėlimo į Švenčionių apskritį, *ibid.*, l. 44, 49.

were not implemented. Consequently, mostly people arriving from other Soviet republics replaced the Poles who had departed.

In 1946, there was a plan to settle 8000 farming families from other Lithuanian counties in place of departing Poles in Vilnius, Trakai and Švenčionys Counties. But for economic reasons the local Soviet authorities stopped the departure of Poles to Poland, and this plan was scrapped. But due to the better economic and social conditions in Lithuania this region attracted gradually increasing numbers of inhabitants from the other Soviet republics.

The following conclusions are formulated at the end of the article:

After the massive departure of Polish inhabitants from East and Southeast Lithuania to Poland, Vilnius and the surrounding counties became very empty. After the decisions of the leadership of the USSR and the corresponding decisions of the leadership of the LSSR, the correction of this demographic shortage was foreseen from internal Lithuanian resources. But the plans adopted for the settlement of Vilnius were basically not implemented.

The mass departure of Poles from the city was one of the factors that created favoured the process of the Lithuanisation of Vilnius, which was spontaneous. The party administrative leadership of the LSSR sought a greater Lithuanisation of the city, but it always stressed the aspect of maintaining the city's multinationality.